

Markku Helin

Eduskunnan lakivaliokunnalle

Lakivaliokunta on pyytänyt lausuntoani hallituksen esityksestä rikoslain 25 luvun 3 §:n muuttamiseksi (**HE 65/2024 vp**). Esityksessä ehdotetaan ihmiskauppana rangaistavaksi teko, jolla joku saattaa toisen pakkoavioliittoon säännöksessä tarkemmin kuvatulla tavalla. Sen vuoksi saan kunnioittavasti esittää seuraavan.

Muistiossa kosketellaan pääosin ehdotuksen vaikutuksia perhelainsäädännön kannalta katsottuna. En silti malta olla puuttumatta joihinkin muihin, mielestäni vakavia kysymyksiä herättäviin kohtiin, vaikka en ole rikosoikeuden asiantuntija.

1. Yleisiä huomioita

Perheoikeus eroaa tavoitteiltaan olennaisesti rikosoikeudesta, mistä voi seurata, että perhesuhteisiin liittyvät kriminalisoinnit eivät aina ole perheoikeuden kannalta suotavia. Perheoikeudessa katse on suunnattu eteenpäin. Lähtökohtana on, että perhesuhteissa esiintyy konflikteja ja että lainsäädännön tehtävänä on auttaa osapuolia niistä ulos sillä tavoin, että riidat eivät laajene ja vahingoita perhesuhteita entisestään. Rikosoikeus puolestaan katsoo aina taaksepäin: Joku on tehnyt jotakin ja etsitään syyllistä hänen rankaisemisekseen. Perheoikeuden kannalta syyllisen etsiminen voi olla haitallista, katkeroittaa osapuolia, avata uusia mahdollisuuksia riitelystä ja vaikeuttaa asianomaisten myöhempää yhteistyötä, jonka onnistuminen esimerkiksi yhteisiä lapsia koskevissa asioissa olisi kuitenkin tärkeää.

Esimerkki perheoikeudellisen ja rikosoikeudellisen lähestymistavan erosta. Haagin lapsikaappaus sopimus ilmentää perheoikeudellista tapaa vastustaa lapsen luvaton poisviemistä asuinpaikkavaltioistaan muualle. Se tähtää lapsen nopeaan palauttamiseen (jolla saadaan aikaan preventiivinen vaikutus) ja lapsen huoltoa sekä tapaamisoikeutta koskevien kysymysten ratkaisemiseen lapsen asuinpaikkavaltiossa tämän jälkeen. Syyllistä ei etsitä. Rikosoikeuden lähtökohta on toinen. Rikoslain 25 luvun 5a §:n mukaan lapsen omavaltaisesti poisvienyt on tuomittava sakkoon tai vankeuteen enintään kahdeksi vuodeksi. Jos isä – tai nykyisin käytännössä useimmiten äiti – saa rangaistuksen siitä, että hän asiaa huonosti harkittuaan on pitänyt konfliktin

ratkaisemista lapsen poisviemisellä ainoana mahdollisuutenaan, seurauksena on todennäköisesti katkeroituminen, välien täydellinen katkaiseminen toiseen osapuoleen, tapaamisoikeuksien käytön takertelu ja se, että lapsi menettää yhteyden toiseen sukuunsa, sen puolen isovanhempiin, setiin, täteihin, enoihin ja serkkuihin. Perhe-elämän kannalta kaikki nämä ovat haitallisia seurauksia.

Ehdotettu laki ei sekään ole perheoikeuden kannalta ongelmaton. Jos avioliittoon painostetun puoliso, äiti, isä, veli tai appivanhempi tuomitaan ihmiskaupasta tai edes saatetaan sitä koskevaan poliisitutkintaan, mahdollisuudet toimivien sukulaisuussuhteiden luomiseen tai ylläpitämiseen on yleensä menetetty, vaikka yhteydenpito ja suhteiden säilyminen esimerkiksi lasten vuoksi olisi tärkeää. Pelko siitä, että joutuu rikosprosessiin lähisukulaisensa vastapuoleksi, voi myös estää painostuksen uhria hakemasta apua ja siten vaikeuttaa hänen pääsyään pois ahdistavasta tilanteestaan. Laki toimii tällöin tarkoitustaan vastaan eli dysfunktionaalisesti.

Avioliiton solmiminen on merkittävä päätös, ja yhteiskunnan on epäilemättä syytä pyrkiä vaikuttamaan siihen, että päätös perustuisi kummankin osapuolen vapaaseen tahtoon. Rikoslainsäädäntö ei kuitenkaan ole kovin hyvä keino tavoitteen saavuttamiseksi. Hallituksen esityksessä ei juurikaan valaista sitä, millainen tosiasiallinen ongelma avioliittoon pakottaminen Suomessa on. Esitetyt arviot ilmiön laajuudesta ovat vailla pohjaa niin kauan kuin ei tiedetä, millaisiin kriteereihin arviot perustuvat. Oman käsitykseni mukaan ongelmia esiintyy Suomessa lähinnä tilanteissa, joissa ensimmäisen polven maahanmuuttajat pyrkivät painostamaan lapsiaan, toisen polven maahanmuuttajia, sellaisiin lähtömaansa kulttuuriin kuuluviin avioitumiskäytänteisiin, joita viimeksi mainitut eivät Suomessa kasvaneina ja suomalaisen kulttuurin piiriin osittain siirtyneinä pidä hyväksyttävinä. Yhteyksien rakentaminen täällä oleviin vähemmistöihin ja hienovarainen valistustoiminta ovat uskoakseni rikoslakia tehokkaampia ja haitattomampia keinoja ilmiöön vaikuttamiseksi.

2. Pakkoavioliiton ja painostamisen käsitteet

Pakkoavioliiton käsite on sisällöltään häilyvä ja epämääräinen, kuten ehdotuksen yleisperusteluista käy ilmi. Sen vuoksi syntyy kysymys, minkä vuoksi on katsottu tarpeelliseksi käyttää pakkoavioliiton käsitettä ehdotetussa teon kuvauksessa. Rikoslaki on nk. yleistä lainsäädäntöä, jossa tulisi pyrkiä yleiskielen käyttöön ja välttää hämääviä tai vain harvoille avautuvia käsitteitä. Lain selkeys ja ymmärrettävyys parantuisi, jos ehdotetussa säännöksessä käytetty ilmaisu ”hänen saattamiseen pakkoavioliittoon” korvattaisiin ilmaisulla ”hänen saattamiseen avioliittoon, johon hän ei ole antanut vapaasti suostumustaan”. Tällä tavoin hämäräsisältöinen käsite katoaisi.

Myös *painostamisen käsite* käy ehdotuksen perustelujen valossa ongelmalliseksi. Ehdotetusta säännöksestä itsestään syntyy se kuva, että painostamisen täytyy olla niin voimakasta, että painostaja saa uhrin määräysvaltaansa. Näin mielestäni tulisi ollakin. Perustelujen mukaan painostamisen kynnyks on kuitenkin tätä paljon matalampi. Niiden mukaan riittää, että painostamisen ”voidaan katsoa vaikuttavan hänen [s.o. vaikuttamisen kohteen]

tahdonmuodostukseensa” (sivu 58, 1. kappale). Perustelujen mukaan rikostunnusmerkistö voi painostamisen osalta täytyä esimerkiksi tilanteessa, ”jossa vanhempi taivuttaa luonaan asuvaa aikuista lastaan avioliittoon ... vetoamalla sen yhteisön kulttuuriin ja perinteisiin, joihin henkilöt kuuluvat” (sivu 58, 2. kappale). Jos ehdotettua säännöstä tulkitaan tällä tavoin, joudutaan sietämättömän laajaan kriminalisointiin. Ihmiset, me kaikki, elämme osana yhteisöä, jossa muiden toiveet, odotukset ja näkemykset vaikuttavat valintoihimme. Näitä toiveita, odotuksia ja näkemyksiä on voitava esittää rikokseen syyllistymättä, kunhan sitä ei tehdä tavalla, jonka seurauksena odotusten kohde joutuu niiden esittäjän määräysvaltaan ja menettää siten mahdollisuuden itsenäiseen päätöksentekoon.

Vanhempi, joka haluaa lapsensa avioituvan oman viiteryhmänsä kulttuurin ja perinteiden mukaisesti ja kertoo tämän lapselle, ei uskoakseni yleensä tee sitä pahuuttaan, vaan hän katsoo toimivansa oikein, asiaankuuluvasti, hyvän kasvattajan tavoin ja lapsen edun mukaisesti. Näin ajatellessaan hän ehkä erehtyy, sillä hän ei ota huomioon sitä, että hänen lapsensa, toisen polven maahanmuuttaja, on lähes väistämättä kasvanut osittain nykyisen asuinmaansa kulttuuriin ja omaksunut sen arvoja. Erehdys tulisi ensisijaisesti oikaista valistuksen ja informaation keinoin. Rikoslainsäädännön tulisi olla ultima ratio eli viimeinen keino.

Pitäisin tärkeänä, että lakivaliokunta mietinnössään täsmentäisi painostamisen käsitettä, jotta lain soveltajat eivät joutuisi käyttämään oikeuslähteenä hallituksen esitystä, joka on ehdotetun säännöksen perustelujen osalta mielestäni epätyytyttävällä tavalla kirjoitettu ja voi johtaa säännöksen ylikireään tulkintaan. Painostamisesta on käsitykseni mukaan kyse vasta silloin, kun taivuttelu on muodoiltaan, intensiteetiltään ja kestoiltaan niin voimakasta, että se on omiaan lamauttamaan painostuksen kohteeksi joutuneen itsenäisen tahdon ja uhri joutuu painostusta käyttäneen määräysvaltaan.

Lakivaliokunnan mietinnössä olisi mielestäni toivottavaa myös korostaa sitä hallituksen esityksestä vain vaikeasti luettavissa olevaa seikkaa, että ihmiskaupparikoksen tunnusmerkistö täyttyy vain silloin, kun painostamista tai muuta säännöksessä lueteltua keinoa käytetään toisen *saattamiseksi* pakkoavioliittoon (siis avioliittoon, joka solmitaan ilman osapuolen vapaasti antamaa suostumusta). Tapaukset, joissa joku tosin taivuttelee toista avioliittoon, mutta ei pyri ottamaan häntä määräämisvaltaansa vaan ainoastaan muuttamaan hänen mielensä, eivät siten täytä ihmiskaupparikoksen tunnusmerkistöä.

Kirjailija Raija Oranen, joka teoksessaan ”Kaikki tämä valo” kuvaa puolifiktiivisellä otteella oopperalaulaja Anita Välkin elämää, kertoo mm. siitä, miten viulisti Usko Aro, josta tuli Anita Välkin elinikäinen puoliso, kosi Anita. Kertomuksen mukaan Usko sanoi lopettavansa elämänsä, jollei Anita suostu. Anita, joka oli muista kuin rakkauteen liittyvistä syistä pitkään epäroinyt liiton solmimista, suostui tämän jälkeen. Tapahtuma on esimerkki voimakkaasta vaikuttamisesta, jolla ei kuitenkaan pyritty pakkoavioliittoon saattamiseen, vaan Anitan mielen kääntämiseen. Usko Aro ei voitaisi tuomita ihmiskaupasta ehdotetunkaan säännöksen nojalla ja hyvä niin.

3. Pakkoavioliittoon rinnastettava liitto

Hallituksen esityksen mukaan ihmiskauppana rangaistaisiin myös pakkoavioliittoon rinnastettavaan liittoon saattaminen. Rinnastettavuuden kriteerit on säännöksen perusteluissa osoitettu jokseenkin epämääräisesti. Uskonnolliset liitot on perusteluissa mainittu vain esimerkkinä, mutta tosiasiaassa ehdotuksen kärki kohdistunee juuri niihin, sillä muita liittoja, joiden solmimiseen liittyy jokin rituaali, ei liene olemassakaan.

Säännöksen perusteluissa uskonnollisen liiton käsitettä on luonnehdittu tavoilla, joita en pidä kovin onnistuneina. Oikeuskirjallisuudessa uskonnollisella avioliitoilla tarkoitetaan tavallisesti liittoa, joka on solmittu tietyn uskontokunnan tai uskonnollisen suuntauksen käytäntöjen mukaisesti ja joka ei ole vihkimisvaltiossa päteviä, mutta on pätevä paitsi kyseisen yhteisön piirissä myös jossakin muussa valtiossa (esimerkiksi sen vuoksi, että kyseisen maan lainsäädännössä avioliittoa pidetään uskonnon piiriin kuuluvana asiana). Jos vihityillä puolisoilla on merkittäviä yhteyksiä sellaiseen valtioon, jossa avioliittoa pidetään pätevänä, on olemassa mahdollisuus siihen, että avioliitosta johtuvat oikeudet ja velvoitteet voidaan kyseisessä valtiossa pakkokeinoin toteuttaa, vaikka liitto oman lakimme silmissä olisi mitätön. Tällöin voi olla oikeuspoliittisia perusteita rinnastaa tällainen avioliitto meillä pätevään avioliittoon. Sitä vastoin en näe perustetta sille, minkä vuoksi sellainen ”liitto”, jota ei pidetä pätevänä missään valtiossa, tulisi ihmiskauppasäännöksessä rinnastaa avioliittoon.

Ehdottamani muutos, jota myös rikosoikeudellinen laillisuusperiaate ja siitä johtuva lain täsmällisyysvaatimus mielestäni puoltavat, voitaisiin toteuttaa esimerkiksi seuraavasti:

Poistetaan 1 momentista ”tai siihen rinnastettavaan liittoon”.

Lisätään pykälään uusi 2 momentti: Mitä 1 momentissa säädetään avioliitosta, sovelletaan myös sellaiseen [Suomessa solmittuun tai solmittavaan] liittoon, joka ei ole avioliittona pätevä Suomessa, jos kyseinen liitto on avioliittona pätevä valtiossa, johon toisella tai kummallakin puolisoilla on kansalaisuutensa, asuinpaikkansa, aikaisemman asuinpaikkansa tai muun seikan perusteella läheinen yhteys.

Avoliitot eivät ehdotuksen perustelujen mukaan kuulu rinnastettavien liitojen kategoriaan. Tämä rajanveto on hankala, sillä ne liitot, jotka esityksen perusteluissa mainitaan avioliittoon rinnastettavina, ovat Suomen lain kannalta avoliittoja. Mutta rajanveto käy selkeämmäksi, jos avioliittoon rinnastettavina liittoina pidetään ehdottamani mukaisesti vain sellaisia, joita pidetään pätevinä avioliittoina jossakin sellaisessa valtiossa, johon liiton osapuolilla on relevantti yhteys. Jos rinnastettavuus rajataan tällä tavoin, ”puhtaiden avoliittojen” poisjättämistä voidaan oikeuspoliittisesti puolustaa vetoamalla siihen, että avoliittoon kytketyt oikeudet ja velvollisuudet ovat yleismaailmallisesti avioliittoihin kytkeytyviä vähäisempiä ja

että mahdollisuudet saattaa toinen alistaviin ja ihmisarvoa loukkaaviin olosuhteisiin avioliittoa hyväksi käyttämällä ovat siten heikommät.

Oma kantani on, että säännöstä ei tulisi ulottaa ”puhtaisiin” avioliittoihin. Edellä sanotun lisäksi tätä voidaan perustella sillä, että on hyvin epämääräistä, mitä ”pakkoavioliittoon” saattaminen edes tarkoittaisi. Avioliittohan on tosiasiallinen, osapuolten yhteisymmärrykseen perustuva olosuhde, joten on hiukan vaikea ymmärtää, miten joku voisi toisen siihen ”saattaa”. Jos joku saatetaan vastoin tahtoaan avioliittoa ulkonaisesti muistuttavaan tilanteeseen, josta häntä ei päästetä pois, kyse on nähdäkseni vähintään vapaudenriistosta (RL 25:1). Teko voi toteutustavasta riippuen täyttää myös ihmiskaupparikoksen tunnusmerkistön jo nykyisen RL 25:3:n mukaan.

4. Liitosta irtautumisen estäminen

Ehdotuksen perustelujen mukaan uusi kriminalisointi koskisi myös avioliitosta irtautumisen estämistä (s. 52). Estäminen voisi perustelujen mukaan olla kyseessä esimerkiksi tilanteessa, ”jossa tekijä painostaa puolisoaan henkisellä väkivallalla ja uhkaamalla lasten huoltajuuden menettämisellä, toimeentulon menettämisellä ja kodittomaksi joutumisella ja siten estää tätä irtautumasta avioliitosta tai siihen rinnastettavasta liitosta” (s. 58).

En ole rikoslainsäädännön asiantuntija, mutta käsitykseni mukaan rikosoikeudellinen laillisuusperiaate (*nulla poena sine lege*) ei mitenkään anna mahdollisuutta tulkita lisäystä tällä tavoin. Tämä on helppoa havaita ehdotetun muutoksen sanamuotoa tarkastelemalla. Ehdotetun muutoksen mukaan rangaistavaksi säädetään se, että joku käyttäytyy säännöksessä osoitetulla tavalla toista kohtaan ”hänen *saattamisekseen* ... pakkoavioliittoon”. Se, että jotakuta estellään pääsemästä avioliitosta pois, ei ole ”saattamista avioliittoon”. Toinen asia on, että liitosta irtautumisen estäminen voi joskus tulla ihmiskauppana rangaistavaksi jonkin vaihtoehtoisen, pykälässä jo nykyisin olevan teonkuvauksen perusteella. Jos aviopuolisoa esimerkiksi pidetään kodin sisällä ison perheen palvelijana, aamusta iltaan raatavana kotipiikana ja käskyläisenä ilman, että hänellä on ulospääsyä tilanteesta, voidaan ehkä katsoa, että hänet saatetaan päivä päivältä uudestaan pakkotyöhön tai ihmisarvoa loukkaaviin oloihin. Tällöin ihmiskaupparikos täyttyy. Avioliitto sitä vastoin on pysyvä tila, joka kestää, kunnes liitto purkautuu. Ketään ei voida saattaa avioliittoon päivä päivältä uudestaan.

Myös kuvaus siitä, mikä on säännöksen soveltamisen kannalta merkittävää estämistä, herättää kysymyksiä. Uskoakseni jokainen perheasioita hoitava asianajaja kohtaa lähes viikoittain tilanteita, joissa toinen puoliso eroon liittyvissä, syvästi tunteisiin vetoavissa tilanteissa esittää toiselle puolisolalle uhkauksia, jotka koskevat lapsen huoltoa tai tapaamisoikeutta, omaisuuden jakoa tai asunnon käyttöä. Se voi olla ikävää ja huonoa käyttäytymistä avioliiton hajoamiseen liittyvissä neuvotteluissa, mutta ei ole mitenkään

ajateltavissa, että siitä tuomittaisiin vankeuteen tai että ylipäättään kriminalisoimalla tällainen käytös tarjottaisiin puolisoille aseita keskinäisten riitojensa laajentamiseksi.

Mielestäni olisi perusteltua, että lakivaliokunta toteaisi mietinnössään, ettei se hyväksy esityksen perusteluissa esitettyä näkemystä, jonka mukaan uusi kriminalisointi koskee myös avioliitosta irtautumisen estämistä, ja että tällainen estäminen voi kuitenkin monissa tapauksissa tulla rangaistavaksi ihmiskauppasäännöksessä jo nykyisin olevien tunnusmerkistöjen nojalla tai vapaudenriistona RL 25 luvun 1 §:n perusteella.

Jos avioliitosta irtautumisen estäminen halutaan kriminalisoida nykyistä laajemmin (, mitä en kannata,) olisi estämisen tunnusmerkit ja kysymys siitä, milloin rikos on täytetty, pohdittava uudelleen. On monia sellaisia syitä, joiden vuoksi puoliso ei voi irtautua ahdistavasta avioliitosta, vaikka haluaisi. Puolisoilla voi olla lapsi, joka sairautensa vuoksi vaatii kummankin vanhemman erityistä huoltoa ja huolenpitoa, tai niin suuret asuntovelat, ettei kumpikaan selviä niistä yksin taikka yhteinen yritys, joka kaatuisi ilman molempien työpanosta. Puoliso saattaa myös pelätä, että toinen puoliso surmaa itsensä, jos hän lähtee. Mihinkään tällaiseen tilanteeseen, jossa puoliso ei tosiasiallisesti voi erota liitosta, ei voida tuoda apua rikoslain avulla, vaan tarvitaan muita keinoja.

5. Avioliiton kumoamismenettelyn ja pakkoavioliittoon saattamista koskevan rikosprosessin keskinäinen suhde

Saamani tiedon mukaan lakivaliokunnassa on pohdittu, tulisiko avioliittolaissa säännelty avioliiton kumoamisoikeudenkäynti ja pakkoavioliittoon saattamista koskeva rikosprosessi jotenkin koordinoida toisiinsa, jotta väitetyin ihmiskaupan uhri ei joutuisi erikseen käynnistämään avioliiton kumoamisprosessia, tai voitaisiinko ajatella, että virallinen syyttäjä ajaisi avioliiton kumoamiskannetta uhrin puolesta.

En tunne rikosprosessia niin hyvin, että voisin sanoa prosessien yhdistämisen olevan mahdotonta. Vaikeita ongelmia kuitenkin tulisi. Asianosaiset eivät näissä tapauksissa ole samat tai ainakaan asianosaispiirit eivät ole yhtenevät. Avioliiton kumoamisprosessissa asianosaisina ovat aviopuolisot, ihmiskauppaa koskevassa rikosprosessissa puolestaan, uhri, syytetty ja syyttäjä. Rikosprosessia saatetaan myös ajaa sellaisella perusteella, joka ei ole merkittävä avioliiton kumoamisen kannalta ja kumoamisprosessia perusteella, jotka eivät täytä ihmiskaupan tunnusmerkkejä. Lisäksi tapauksissa, joissa on kansainvälisiä liittymiä, asioiden yhteinen käsittely voi estyä sen vuoksi, että Suomen tuomioistuimella ei ole jommankumman asian osalta kansainvälistä toimivaltaa.

Sekä avioliiton kumoamisasiat että ihmiskauppaprosessit avioliittoon pakottamisen perusteella jäänevät käytännössä harvinaisiksi. Avioliiton kumoamisasioita pantiin viime vuonna vireille kolme. Tämäkin täytyy ottaa huomioon arvioitaessa, onko perusteltua

ryhtyä toteuttamaan niitä uskoakseni sängen monia lainmuutoksia, jota prosessilajien yhdistäminen vaatisi.

Jos koordinaatioon ei ryhdytä, tilanne muodostuu sellaiseksi, että ihmiskauppaprosessissa esiin tulleella todistusaineistolla voi olla merkitystä todisteena avioeron kumoamisprosessissa ja viimeksi mainitussa prosessissa ilmitulleilla seikoilla puolestaan ihmiskauppaprosessissa. Arvelen kuitenkin, että todistelun välittömyyden ja luotettavuuden ja todistajien kuulustelumahdollisuuden turvaamiseksi henkilötodistelu tultaisiin vastaanottamaan uudestaan, vaikka relevanttia todistelua olisi jo annettu toisessa prosessissa.

Mitä tulee syyttäjän oikeuteen hakea avioliiton kumoamista, en pidä mahdollisena sitä, että syyttäjä ajaisi asiaa viran puolesta. Avioliiton purkamisenkin tulee perustua puolison omaan tahtoon.

6. Avioliiton kumoamissäännösten laajentaminen koskemaan avioliitosta irtautumisen estämistä

Saamieni tietojen mukaan lakivaliokunnassa on noussut esiin myös kysymys siitä, tulisiko avioliiton kumoamismahdollisuutta laajentaa niin, että se olisi käytettävissä myös silloin, kun puoliso tosin on mennyt avioliittoon vapaaehtoisesti, mutta häntä estetään siitä irtautumasta.

Oma kantani on kielteinen. Avioliitosta pääsee Suomessa aina eroon. Syytä siihen, miksi haluaa erota, ei tarvitse esittää. Avioero myönnetään tosin vasta harkinta-ajan jälkeen, mutta jo avioeroasian vireilletulo lopettaa lähes kaikki oikeudelliset sidonnaisuudet puolisoiden välillä. Kumoamissäännösten ulottaminen väitettyihin estämistapauksiin tarkoittaisi isoa muutosta nykyiseen perheoikeuspolitiikkaan, joka perustuu siihen, että katsotaan eteenpäin eikä panna puolisoita riitelemään ja tuomareita seuraamaan kiistelyä siitä, kenen syytä on, että nykyiseen tilanteeseen on jouduttu. Periaatteellisen muutoksen tekeminen perheoikeuspolitiikkaan rikoslain yhden pykälän muuttamista koskevan esityksen pohjalta ei liene mahdollista eikä asianmukaista.

Jos avioliiton kumoamissäännösten soveltamisalaa laajennettaisiin, jouduttaisiin myös vaikeisiin kysymyksiin sen osalta, mikä on liiton kumoamisen kannalta riittävää estämistä ja millä tavoin se näytettäisiin toteen. Näytön hankkimisen vaivalloisuus johtaisi todennäköisesti siihen, että avioliiton kumoamisen sijasta lopulta kuitenkin haettaisiin avioeroa. Näinhän asia on nykyisinkin: avioliiton kumoamissäännöstö on jäänyt symboliseksi lainsäädännöksi, jota ei juurikaan sovelleta.

Helsingissä 17 päivänä syyskuuta 2024

Markku Helin
professori (emeritus)